
SOSYAL DEMOKRAT TEORİ VE PRATİĞE KISA BİR GİRİŞ

Hamdi TURŞUCU *

I. GİRİŞ

Toplum halinde yaşamının gerekliliği, avantajların yanında dezavantajlar da getirmiştir. En başta geleni ise, geneli ilgilendiren kararların nasıl ve en etkin bir biçimde alınacağıdır. Demokrasi de bu soruna cevap arayışlarından biridir. Demokrasinin yirmi beş yüzyıllık geçmişine baktığımızda son dönemlerinde başına sıfat almaksızın telaffuz edilmektedir. Tabii bu son dönemin öncesinde eşit seçme hakkı, siyasi partilerin ön çıkması vs. gibi gelişmelerden de söz etmek mümkün değildir. Zira artık klasik demokrasiden değil, modern demokrasiden bahsetmekteyiz (Schmidt, 2001:113). Sosyal demokrasi de yukarıda söylenenlerden müstesna değildir. 19. yüzyıldan beri siyaset meydanını işgal eden sosyal demokrasinin anlamı, geçirdiği evreler ve getirdiği açıklamaların incelenmesi bu çalışmanın konusunu oluşturacaktır. Genel bir betimleme yapılmaya çalışılacak ve ülke pratiklerinden sadece geneli ilgilendirdiği –özellikle Alman, İngiliz, Fransız ve İsveç örnekleri önemlidir- ölçüde bahsedilecektir.

Konuyu sosyalizmin gelişimi yönünden değerlendirdiğimizde, ortodoks sosyalizm, demokratik sosyalizm ve sosyal demokrasi şeklinde bir ayrımlaşmadan bahsedebiliriz (Yayla, 2002:47). Marx-Engels-Lenin'in ortodoks sosyalizm hattı, toplumsal yapının yeniden kurul-

* Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü

maya çalışıldığı, devrimin ve özel mülkiyetin kaldırılmasının amaç, gerektiğinde şiddetin de araç olduğu bir zemin üzerine oturur. Demokratik sosyalizm ise hedef olarak sosyalist devrim ülküsünden vazgeçmez, ancak şiddetin yerine demokratik yöntemlerin de araç olarak kullanılabilceği yönünde bir esnekliğe sahiptir. Sosyal demokraside ise devrim hedefinden, özel mülkiyetin tamamıyla kaldırılması ve şiddetin bir yöntem olarak kullanılmasından vazgeçildiğini görmek mümkündür. Mamafih, demokratik sosyalizm ile sosyal demokrasinin aynı anlama gelecek şekilde, yani daha çok sosyal demokrasi anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz (Cem, 1998:34-35; Kışlalı, 1995:93). Bu anlam farklılaşmasını, sosyal demokrasinin bizi tarihinde de Marksizm'den, bir nevi sosyal liberalizme değin gerçekleşen anlam kaymasını yakalayabiliriz (Heywood, 2007:172). Sosyal demokrasinin gelişiminde E. Bernstein, F. Lassalle, K. Kautsky, J. Joures, L. Blum, H. de Man, A. Giddens gibi isimleri sayabiliriz. Nihayetinde sosyal demokrasiden bahsederken sınıf savaşını reddeden, parlamenter demokrasi içerisinde ılımlılaşmış, hatta millileştirmelerden bile asgari düzeyde söz eden ve toplumdaki temel değerleri savunan bir hareket aklımıza gelmelidir.

Sosyal demokrasiden bahsediyorsak, sosyal, siyasal ve ekonomik değişimlerle beraber farklılaşan bir öğreti ve pratikle karşı karşıyayız demektir. Bu yargı daha çok Batı Avrupa siyaseti için geçerlidir. En başta ülkemizdeki geleneksel siyasal konumlandırılışlar daha baştan sıkıntıları içermektedir.¹ Bu çalışmanın hedeflediği konu, Batılı anlamdaki sosyal demokrasinin geçirdiği serüveni, kısaca özetlemeye çalışmaktan ibaretir. Batı sosyal demokrasi teori ve uygulaması ile ülkemizi mukayese eden çalışmalar son dönemde epeyce artmaktadır. Esasında, bir şeyin aslı ortaya konulduktan sonra, benzerlerinin (veya taklitleri) mukayesesi daha kolay olabileceğinden hareketle, bu durum böyle bir çalışma için yeter bir gerektir.

II. SOSYAL DEMOKRASİNİN TEORİK TEMELLERİ

Ticaret ve sanayi burjuvazisinin gelişimi, feodal aristokrasinin çöküşünü ve bir işçi sınıfının oluşumunu tetiklemiştir. Liberalizmin başlangıçtaki özgürlük ve eşitlik vurgusu, 19. yüzyıldaki sosyal ve siyasal gelişmelerin neticesinde eşitlik kefesini ağdırmaya başlamıştır. Sosyalizm ve bu bağlamda Marksizm'in ortaya çıkışını bu dönemde görmek müm-

¹ Türk siyasal hayatındaki sağ ve sol nitelendirmelerinin yanlış adreslerde arandığı noktasında, İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması* adlı eserinde, bundan yaklaşık kırk yıl önce belirtmiştir. Esasında Türk siyasal hayatını analiz ederken olay ve olgulara Batılı terminolojiyle yaklaşırken belirli "ezberler" in ötesine geçilebilmesi gerekir.

kündür. Marksizm’de topluma sınıflı bir bakış ve “sömürülen işçi sınıfının” bir proletarya diktatörlüğü aracılığıyla devleti ele geçirip nihayetinde komünist bir topluma ulaşılacağı düşüncesi vardır (Yılmaz, 2001:55-56). Marx, determinist bir bakışla toplum içerisindeki proletarya ve burjuvazi arasındaki farkın giderek açılacağı ve “sınıf kutuplaşması”nın keskinleşeceği yönündeki bir diyalektik anlayışı ortaya koymuştur (Kapani, 1997:106). Buna göre bu ara sınıflar giderek eriyecek, ortadan kalkacak “anormal” durumlardır (Schumpeter, 1974:35) ve mücadele iki sınıf arasında olacaktır. Ancak tarihin bu şekilde düz bir hat üzerinde ilerlemediği, sınıf tanımlarının ve çatışmalarının Marx’ın belirttiği şekilde oluşmadığı Marksist teoriyi eleştirenler tarafından ortaya konmuştur.

19. yüzyılın ortalarında gelişmeye başlayan parlamento dışı işçi örgütlenmeleri, toplumsal ve ekonomik iyileştirmeler, genel ve eşit oy hakkı, sendikal haklar gibi taleplerini siyasi parti şeklinde dönüştürmeye başlarlar. Sosyal demokrat şeklinde nitelendirilebilecek ilk parti ise 1849’da Fransa’da kurulan Parti Démocrate-Socialiste adlı partidir. İşçi sınıfının uluslararası ilk kitle örgütü olan Birinci Enternasyonal, 1864’te Londra’da yapılan Uluslararası İşçi Konferansı’nda kurulmuştur (Emrealp, 1991:22-23). Bu bağlamda 1848 Devrimi’ni “olumlu devlet müdahalesi”nin temellerini atması ve günümüz sosyal devlet anlayışının ilk aşamasını oluşturması (Ateş, 1995:74) yönüyle zikretmek gerekir. Zira 1848 Devrimi, Almanya’da da yankı bulmuş ve bu sayede “ezilen” işçilerin haklarını savunan sosyal demokrat kavramı kullanılır olmuştur (Dilan, 1995: 131). Sosyal demokrat partiler kuruluşlarının ilk dönemlerinde, “tarihsel materyalizm”e paralel bir çerçevede toplumu devrimci bir şekilde sosyalizme dönüştürme amacına sahiptilerdi (Emrealp, 1991:44).

Batı Avrupa’daki gelişimi itibariyle sosyal demokrasi ideolojisi, ilk dönemlerinde “neredeyse tümüyle” Marksizmin etkisindedir (Özdalga, 2001:7; Sarıtaş, 2004:227). Hatta Lenin: “Alman devrimci sosyal demokrasisi... zafere ulaşmak için proletaryanın ihtiyaç duyduğu devrimci parti olma durumuna çok yaklaştı (aktaran Vassine vd., 1974:9)” demekten kendini alamaz. Sosyal demokrasi zamanla, genel yaklaşım ve analizlerinde Marksizm’den “esinlenmesine” ve temelde işçi hareketine yaslanmasına rağmen, özgün bir kimlik oluşturmaya yetecek kadar bir Marksizm eleştirisi (Cem, 1998:42) ve taban çeşitliliğine sahip olmaya başlamıştır. Bunda hiç şüphesiz; genel ve eşit oy hakkı yönünde kazanımlar, işçilerin durumlarının kötüleşmemesi, sermayenin tekelleşmeyip tabana

yayılma temayülü göstermesi gibi siyasal ve sosyal hayatta gerçekleşen değişimler, ana "çekici" ve "itici" sâiklerin etkisi büyüktür.

Bu farklılaşmanın ilk izini Alman Sosyal demokrat Partisi'nde sürebiliriz (Cem, 1998:44). Özellikle *Bernstein*'in "demokrasinin bir araç olduğunu" belirtip Marksizm'i eleştirerek revizyonist teoriyi geliştirmesi, bu kimliğin sacayaklarından biridir. Sosyal demokrat kavramı bundan önce de kullanılmasına rağmen "ihtilâlcı yol" ile "demokrasi yolu" arasında bir yol ayırımından sonra (Cem, 1998:45; Yılmaz, 2001:56-58) kavram "kişiliğini" bulmuştur. Bu ana yol ayırımından sonra "demokrasi tercihi"nde de *Bernstein* ve *Kautsky* yorumları şeklinde ara yol ayrımları da ortaya çıkmıştır. Sistemin köklü bir şekilde gözden geçirilmesini savunan, tarihsel materyalizmin yeni gelişmelere göre yeniden değerlendirilmesini öngören (Göze, 1998:309) *Bernstein*'in yaklaşımına göre, sosyal demokrasinin tabanı olarak işçi sınıfının (işçi, memur, aydın, teknokrat) yanında küçük burjuvazinin de görülmesi gerektiği fikri vardır. Zira bir radikal burjuvazi kesimi ile bir koalisyonu bile tasvip etme söz konusudur. *Kautsky* çizgisinde ise, yukarıda belirtilen anlamıyla sosyal demokrat hareketin "işçi" niteliklerini koruyup tek başlarına iktidara gelmeleri gerektiği anlayışı hâkimdir. Ancak; çoğulcu demokrasi, barışçı mücadele, devrim yerine evrimi esas alma temel nitelikleridir (Cem, 1998:46; Kışlalı, 1995:98). *Kautsky*'nin teorisine baktığımızda aslında Marksizm'i tam olarak eleştirmeyip bundan ziyade Marksizm'in demokrasiyi dışlayıcı tutumunu eleştirdiğini ve aslında ihtilâl hakkında açık ve net fikirler ortaya koymadığı görülebilir. *Kautsky*'nin görüşlerini, *Bernstein*'in revizyonist düşünceleri ile Marksizm'in şiddete dayalı proletarya devrimini öngördüğü bir orta yol tutturma çabası olarak görebiliriz. *Kautsky*, bir taraftan revizyonizmi yadsıyıp Marksizm'den ödün vermeksizin "devrimci, ancak devrim yapmayan parti" gibi bir formül geliştirmeye çalışır (Emrealp, 1991:49). Bu anlamda sosyal demokrasinin Marksizm'den zamanla koparak kendi teorik altyapısını oluşturmasında *Kautsky*'den ziyade *Bernstein*'in daha etkili olduğunu ve düşüncelerinin 20. yüzyılın başlarından itibaren sosyal demokrasiyi şekillendirdiğini görebiliriz. Fejtö'ye (1989:47) göre *Bernstein*, "Avrupa sosyal demokrasisinin atası ve yol göstericisi, Marksizm'i de 20. yüzyılın gerçeklerine açan kişidir". Sosyal demokrasinin köklerini 1879'da kurulan Alman Sosyal Demokrat Parti'de ve öncesinde (1875) Gotha Programı nedeniyle Marksistlerle ırlımlı sosyalistler arasındaki ideolojik tartışmada aramak mümkünse de (Yayla, 2001:69) Ateş (1976:85), sosyal demokrasinin işaretlerinin (sosyal devlet anlayışı) 1848 Anayasası'nda görülebileceğini söyler.

Sosyal demokrasiyi, Marksizm ile kapitalizm arasında bir ara form olarak görülemeyeceğini belirtenler vardır (Cem, 1998:43). Sarkacın iki yanından da eleştiriler gelmesi kaçınılmazdır. Marksist söylemde sosyal demokrasi, kapitalizmin "bozukluklarını ve adaletsizliklerini törpüleyerek" onu korumanın bir aracı olarak görülmesine karşın; onu korumaktan ziyade emekçi sınıfın reformlar aracılığıyla siyasal hayatta etkin kılınması amacı vurgulanmıştır (Fincancıoğlu, 1993:11-12). Diğer tarafta ise sosyal demokrasi'nin Marksizm'in "sıvı" hâli olduğu yönünde bir eleştiri vardır. Buna karşı ise İngiliz İşçi Partisi'nin ve Alman Sosyal demokrat Partisi'nin oluşumu ve gelişimi ile ideolojik olarak "sınıf tahakkümünden" değil, devleti ve ekonomiyi "demokratikleştirme" iddiasıyla kendisini tanımlaması durumu, cevap olarak verilmektedir (Fincancıoğlu, 1993:15-22). Sosyal demokrasi'nin solun hem içindeki versiyonlarından hem de dışındakilerden farklılığı, eşitlik ve özgürlük vurgusunda dengeyi tutturma iddiasıdır (Cem, 1998:15).

Sosyal demokrasi'nin, geniş veya dar anlamda, bir işçi sınıfıyla olan sınıfsal bir temelinin olduğu yadsınamaz ki bu, artık toplumun tümünü kapsayan bir söylem geliştirmeleri gerçeğini değiştirmez (Cem, 1998:47). Halihazırda bu partilerin gelişiminde işçi sendikalarının desteği ve bağı ortadadır (Cem, 1998:48). Başındaki "sosyal" kavramı burada demokrasiyi, devletin toplum ve ekonomiye "ıslâh" edici, iktidar ve bölüşüm araçlarının denetimi gibi bir role yönlendirir. Kavramın kimyasında katılımın yanı sıra devletçi bir yan da vardır (Schmidt, 2001:155-156). Zira kapitalizmin "özgürlük" ve "hak" dengesini "kendiliğinden" sağlayamayacağı gibi bir iddianın üzerine oturma söz konusudur (Fincancıoğlu, 1993:8). Sosyal demokrasi öğretisiyle ilgili olarak, tarihsel süreç içinde bir yekpârelikten değil bir yelpazeden söz edilebilir. Yani artık mücadele zemini "üretim araçlarının mülkiyeti" sorunsalından "gelir dağılımı ve iktidar paylaşımında" eşitlik gözetimine kaymıştır. Bunun için bütçe, vergi, para politikaları gibi araçlar kullanılır olmuş ve millileştirme bir istisna hâline gelmiştir (Cem, 1998:50-52).

Sosyal demokrat bir yönelimin 19. yüzyıl sonlarında *Bernstein*'in Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin içinden yaptığı eleştiriler ve İngiltere'deki *Fabian* hareketiyle başladığını söyleyebiliriz (Cem, 1998:39; Fejtö, 1989:31). Fabianlıktan etkilenen İngiliz ve ayrıca İsveç sosyal demokrasisi üzerinde Marksizm'in etkisi daha azdır (Türk, 2004:130; Yılmaz, 2001:66; Vincent, 2006:166-167). Hatta Kıta Avrupa'sındaki çekişme ve kavgalardan uzak kalan İngiliz siyasal yaşamında İşçi Partisi, "hiçbir zaman devrimci ve Marksist olmamıştır (Joll, 2002:12)." Buna göre Al-

man ve Fransız sosyal demokrat deneyimleri Marksist-komünist oluşumlar iç içe ve onlarla rekabet etme durumunda olmalarına karşın, İngiltere’de işçi sınıfından çok bir “aydınlar” vurgusunun ağır bastığı ve Marksizm’den nispeten çok daha az etkilenmiş bir tecrübeden söz etmek mümkündür (Kışlalı, 1995:102).

Sosyal demokrasinin gelişiminde Alman sosyal demokrasisinin ve Alman Sosyal Demokrat Parti’nin özel bir yeri vardır. Hatta İkinci Enternasyonal’in tarihinin ana konularından birinin SPD’nin öteki partilerin “özellikle Fransızlar’ın öğreti ve taktikleri üstünde yarattığı” etkidir (Joll, 2002:11). Sosyal demokrasi kavramı ilk kez Almanca’da, 19. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır (Schmidt, 2001:155). Bunun da gerisinde o dönem Almanya’sının tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi, ekonomik ve teknolojik gelişmeler (veya patlama) ile şehirleşme gibi olgular vardır (Bora, 2004:7). Bu dinamikler, sosyal demokrat ideoloji açısından çok önemli bir yeri olan Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD)’yi de besler. Bu partinin çekirdeğini, Ferdinand Lassalle’in Leipzig’de kurduğu Alman İşçileri Genel Birliği ve Marksist sosyalistlerin 1869’da Eisenach’da Sosyal Demokrat İşçi Partisi oluşturur. Hatta partinin öğretisini Marx ve Engels’in, ajitasyon geleneğini ise Lassalle’in sağladığı söylenebilir (Joll, 2002:17). Bu iki oluşum 1875 Gotha Programıyla Alman Sosyalist İşçi Partisi altında birleşir. Hatta bu programla beraber, Alman sosyal demokrasisinin Marksizm’le olan bağlarını kopardığı ve bir ayrışmaya gitmeye başladığı söylenebilir (Saritaş, 2004:228). Ancak 1878’de çıkarılan “antisosyalist” yasa ile sosyal demokrat faaliyetler “yeraltı”na iner. 1891’de Erfurt Kongresi ile Alman Sosyal Demokrat Partisi kurulur. Kongrede kabul edilen programda Komünist Manifesto’dan esinle, “kapitalist toplumun evrimi ve kaçınılmaz çöküşü” gibi ifadelerle artan çelişki neticesinde sosyalist üretim biçimine geçiş öngörülür. Diğer yandan ise, genel ve gizli oy hakkı, sekiz saatlik işgünü, ücretli tatil, demokratik reform gibi talepler de bu programda yer alır. Erfurt Programı, Marksist radikal kanatla reformcu kanadın bir sentezi görünümündedir (Özdalga, 2001:48-74). Joll’e göre, Erfurt Programı, saf Marksist bir program ve öğretinin benimsenmesidir (Joll, 2002:18).

Kautsky’nin iki eğilimin arasını bulma çabaları, 1899 Hannover Kongesi’nde Bernstein’ın reformcu görüşlerinin reddedilmesiyle sonuçsuz kalır. Ancak I. Dünya Savaşı’na değin sürekli artan bir oy eğilimine sahip olan SPD, muazzam kitle örgütünün beslediği bir ağa sahip (özellikle sendikalar) olmaya başlamasıyla, reformcuların eleştirileri daha da önem kazanır. Zira aynı dönemde Almanya büyük bir kapitalist atılım

içerisindedir ve bunun ekonomik ve sosyal yansımalarının, Bebel ve Luxemburg gibi radikal temsilcilerinin itirazına (Hodgson, 1988:34) rağmen, daha "rasyonel" ve sosyal gerçekleri daha fazla hesaba katan bir "hesap"la okumak gerektiği yönündeki görüş hâkim olmaya başlar (Özdalga, 2001:76-80). Alman sosyal demokrasinin revizyonizmi, diğer ülkelerce ve sosyalist partilerce de izlenir (Sarıtış, 2006:76).

1921 Görlitz Programı, Marksist sınıf bakışından "orta sınıflara" doğru açılımın bir ifadesidir. Programa göre SPD, "kentte ve kırdan yaşayan halkın partisidir (Sarıtış, 2006:77)." 1929 Bunalımı ise, sosyal demokratları da derinden etkilemiştir. İçinde bulundukları sorunlar daha da ağırlaşmış, "sözde" sosyalleştirme savunuları ve programlarındaki yetersizlikler ile filizlenen faşizm sosyal demokrat hareketlerin parçalanmasına yol açmıştır (Cem, 1998:140).

III. SOSYAL DEMOKRASİNİN İLKELERİ

Genel olarak sol siyasetin temelinde Aydınlanma ve Reform düşüncesi ile Fransız İhtilâli'nin özgürlük, eşitlik, kardeşlik ilkeleri yatar ve bu 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan sanayi devrimi ve toplumuyla birebir ilişkilidir (Giddens, 2000b:15). Fincancı (1993:41) bunlara dinsel hoşgörü anlamında tolerans ilkesini de ekler. Bu meyanda yukarıda belirtilen sosyal demokrasinin Sosyalizmden (Marksizm) ayrışma sürecini de zihnimize tutmak gerekir. Sosyal demokrasinin ilkelerine geçmeden önce karşı karşıya bulunduğu sorunları şu şekilde özetlemek mümkündür (Özdalga, 2001:22): Proletarya diktatörlüğünün kurulup kurulmayacağı; iktidara seçimle mi yoksa devrimle gelineceği; sağcı burjuva partilerle koalisyon kurulup kurulmayacağı; parlamenter rejimin içselleştirilip içselleştirilmeyeceği. Bu sorunlarla ilk dönemlerde sıklıkla karşılaşmaktaydı. Ancak süreç içerisinde ilkelerde bir berraklaşmanın olduğundan bahsedebiliriz.

1951 yılındaki Frankfurt Kongresi'nde yayımlanan bildiri, tarihsel süreç içerisindeki ana dönüm noktalarından biri olması sebebiyle, sosyal demokrasinin çizgisini belirleme açısından önemlidir. Bu bildiride sosyal demokrasi ile ilgili kısaca şu kararlar alınmıştır: Kapitalizmin karşısındandır, sınıf savaşını kabul eder ama ihtilâlcidir, her çeşit totaliterliği ve dikta rejimlerini reddeder, sosyalizmi komünizme götürücü bir araç saymaz, Marksizm'i reddetmez ama onun sosyalizm üzerindeki tekelciliğini reddeder (Sarıcı, 1999:209-210).

Dünyada sosyal demokrat partiler, "sosyalist, işçi, sosyal demokrat" gibi adları farklı olsa da sonuçta aynı "öz"e ve benzer ideolojik ve siyasal

özelliklere sahiptirler. Bu partiler: İşçi temelli olma; Sosyalist Enternasyonal'e üye olma; çoğulcu toplum ve siyaset anlayışı ile temsilî ve parlamenter sistemi benimseme; eşitlik, sosyal adalet, sosyal güvenlik şeklindeki amaçlarına demokratik yöntemlerle ulaşmaya çalışmak gibi ilkelere sahiptirler (Cem, 1998:34-37). Sosyal demokraside daha baştan *Bernstein*'ın etkisiyle, Marksizmin "kehanetlerinin" pratiğe yansımaması nedeniyle, "proletarya diktatörlüğü" gibi kavramlar ve ilkeler çağdışı (Özdalga, 2001:63) olarak görülmüştür. Yine sosyal demokrasinin ilkelere yönelimini belirtmek adına, *Bernstein*'ın şu sözleri önemlidir: "sosyal demokrasi neyse öyle görünmeyi kabul etmelidir: Demokratik, sosyalist bir reform partisi (Aktaran Özdalga, 2001:64)."

Cem (1998:184-198), sosyal demokrat partilerin ortak özelliklerini şu şekilde belirtir: Her şeyden önce geniş anlamıyla da olsa işçi partisi niteliğindedirler. Bir program etrafında birleşmekten ziyade, parti üyelerinin ortak bir sınıfsal temele sahip olmaları daha belirgindir. İçerisinde farklı görüşleri barındırabilen bir yapıya sahiptirler. Daha alt düzeyde birimlere ulaşabilmek adına sosyal demokrasinin yerel yönetimler vurgusu belirgindir. Ekonomik iktidar üzerinde burjuvaziyle bir uzlaşma, siyasal iktidar üzerinde de bir rekabet içerisindedir. Cem, burada sosyal demokrasinin bir özetine (demokrasi tercihi, sınıf gerçeği ve uzlaşma/mücadele) ulaşarak, bunların bileşkesinin sosyal demokrat partilerin kimliğini vereceğini belirtir. Buradaki formülasyonun katı sınırları olduğunu söyleyemeyiz. Zira böyle bir denklemin 1990'lar öncesinde oluşturulduğunu zihnimize tutmamız gerekir. Çünkü önümüzde küreselleşme ve "üçüncü yol" gibi etkenleri de dâhil etmemiz gereken bir süreç var.

Günümüzde sosyal demokrasi deyince, eşitliğin özgürlük kavramı zemininde vurgulandığı, emeğin değeri temelinde yükselen bir dayanışma bilincinin oluşturduğu bir siyasal ve sosyal duruştan bahsediyoruz demektir. Evrensel anlamda sosyal demokrasinin reflekslerini anlayabilmek için yine onun gerisindeki birikime vakıf olmak gerekir. Yoksa özellikle ülkemizdeki gibi sol ve sosyal demokrasi adına sergilenen eklektik ve pragmatik duruşları anlamakta zorluk çekeriz. Sosyal demokrasi deyince; özgürlük ve insan hakları temelinde yükselen eşitlik, kardeşlik ve barış, zayıf kesimlerin öncelendiği sosyal adalet, çoğulcu ve katılımcı demokrasi vurgusu ile emeğin değerinin kutsal kabul edildiği bir ideolojiden bahsediyoruz demektir.

IV. II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI SOSYAL DEMOKRASİ

Genel olarak "Büyük Bunalım"ın etkileri sosyal demokrat hükümetleri, "kapitalizmi yeniden üretmeyi sağlayacak önlemleri yerleştirmeye zorlamıştır (Emrealp, 1991:94)." İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde, tahmin edilebileceği gibi Alman sosyal demokratları bir bölünme yaşamıştır. Ertesinde Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) Nazi-ler tarafından kapatılır. Kurumsal anlamda sosyal demokratlar için rehberlik ve "hakemlik" rolüne sahip olduğu söylenebilecek bir konumu olan SPD, savaş sonrasında, "farklı bir tarihî ve ideolojik çevrenin partisi olarak yeniden kurulmuştur (Özdalga, 2001:47)". İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, sosyal demokrat partilerin karma ekonomiyi benimzedikleri bir dönemdir ve yol gösterici iki unsur vardır: Keynesyen ekonomi anlayışı ve bunun İsveç pratiğindeki iktidar yansımaları (Cem, 1998:145-147; Emrealp, 1991:96). II. Dünya Savaşı sonrası, mülkiyet sahipliğinin etkenliğinin zayıfladığı görüşü hâkim olmaya başlamıştır. Bu bağlamda Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin 1959 Bad Godesberg Programı'nda sosyalleştirmelerden bahsedilmemesi de önemli bir aşamadır (Cem, 1998:160; Sarıtaş, 2006:92-93). Bu programla bir "asıl kopuş"un yaşandığı, Alman SPD'nin Adenauer liderliğinde merkez-sağa karşı ciddi bir alternatif olmayı ve en önemlisi temel yönelim olarak "olabildiğince piyasa ekonomisi, gerektiğinde plânlama" (Emrealp, 1991:105) şeklinde bir politika ile simgelendiği söylenebilir.

Avrupa'da adalet ve sosyal eşitlik sloganlarının öne çıkması ve özellikle Nazi tecrübesi sonrası sosyal demokrasinin yükselişi önemlidir. Devamla, belirtilen programla açıkça Marx'çı olmaktan vazgeçilmiştir (Yılmaz, 2001:58-59; Sarıtaş, 2006:97-102). Godesberg Programı'nın içeriğini şu şekilde özetleyebiliriz: Ekonomi politikasının temel görevi, işletmelerin gücünü denetlemektir. Büyük işletmeler karşısından küçük ve orta boy işletmeler güçlendirilmelidir. Kamu mülkiyeti, kamu denetimi için gereklidir. Ancak bu mülkiyetin temerküzü zararlı olacağı için, yönetsel özerklik ve yerinden yönetim ilkelerine göre kullanılmalıdır (Kışlalı, 1995:104-105). Sosyal Demokrat Parti işçi sınıfının partisi olmaktan giderek tüm halkın partisi yönünde evrilmiştir. Bu bağlamda yerel özerklik ilkeleri sosyal demokrasi için önemlidir. Zaten ilk başlarda sosyal demokrasi, kapitalizmle mücadelesinde yerel düzeyi, "kurtarılmış bölgeler" olarak görerek işe başlamıştı (Emrealp, 1991:59).

Bu dönemde "yeni sol"un görüşlerinin açtığı önemli bir mecra söz konusudur. Geleneksel Marksizm'in "determinizmi"nden ayrılan Yeni Sola göre, işçi sınıfı ve akabindeki proletarya diktatörlüğü zorunlu bir

sonuç değildir. Fourier, Proudhon, Owen gibi Marx-öncesi sosyalist düşünden de beslenen yeni sol, ademimerkeziyetçi ve hiyerarşik olmayan bir karar alma sürecine sahip bir toplum tasavvurunu ön plana çıkartır (Lindbeck, 1985:5; Vincent, 2006:172). Özellikle iki dünya savaşı sonuna kadar sol ve özellikle sosyal demokrasinin yaşadığı tarihî tecrübe, değişen şartları okuyabilmesinde ve hatta öngörebilmesinde çok önemlidir. Sosyal demokrasinin geçirdiği süreç, kimilerine göre solun liberal-kapitalizme doğru evrimi, kimilerine göre de yoksulluk, eşitsizlik, haksızlık ve insanların üzerindeki çeşitli baskılara karşı farklı stratejileri kullanarak yeni cevaplar üretebilen dinamik oluşuma işaret eder.

"Sosyal demokrasinin kendini iktidar olarak kanıtladığı dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasıdır. Bu modelin [refah devleti] ciddi sorunlarla karşılaşması ise, 1970'lerin ikinci yarısıdır. Önce petrol bunalımı ve durgunluk, ardından muhafazakâr düşüncelerin geçmişle kıyaslanamayacak sertlikteki saldırıları sosyal demokrasi zor durumda bırakmıştır (Cem, 1998:217)."

Bu dönemde sosyal demokrasinin geldiği noktada amacı: Sosyal adalet, daha iyi bir yaşam, özgürlük ve barıştır. Ayrıca Avrupa Birliği gibi yapılanmalara karşı değillerdir. Bu yapılar içerisinde sermayenin ortaklığına karşı emekçilerin birliğini sağlamaya çalışsalar da nihayetinde ödünler vermek zorunda kalmışlardır (Sarica, 1999:211). Sosyal demokratlar için refah toplumunun gerekleri devletleştirme tasarımlarının önüne geçmiş, geleneksel yerel yönetim vurgusu da refah politikalarının en önemli aracı hâline gelmiştir (Emrealp, 1991:100-101). 1970'ler sonrasında neoliberalizmin gelişmesi karşısında sosyal demokrasi, "sosyal demokrasinin seçim ve siyasî uygunluğunu muhafaza etmeye çalışmış ve iktisadî ve sosyal şartları değiştir[erek]" 20. yüzyılın son yıllarında genel bir "zafer" kazanmışlardır. Burada, sosyal demokrasinin "modernleştirilmiş" geleneksel bir biçiminden, "üçüncü yol", "radikal merkez", "aktif/yeni merkez" veya "yeni orta" gibi fikirlere kadar (Heywood, 2007:173-174) birtakım uyum sağlama becerilerinin önemi ortaya çıkar.

V. 1980'Lİ YILLAR SONRASI SOSYAL DEMOKRASİ

Yukarıda bahsedilenlerden sonra şunu da belirtmek gerekir ki, sosyal demokrasinin boşalttığı "devrimci, reformist" bir mecra, "Avrupa Komünizmi" tarafından doldurulacaktır. Ancak karşılarında marjinallik ile sosyal demokrasi gibi sağa kayma arasında bir "üçüncü yol" seçeneği oluşmuştur. Nihayetinde Avrupa komünizmi de tabanını kitle partisi şeklinde genişleterek, "düzen partileri" olma yolunda gelişmişlerdir (Emrealp, 1991:124-125). Seksen sonrasında, Batı Avrupa'nın içinde bulunduğu "kimlik bunalımı" nedeniyle sosyal demokrasinin yeniden bir

yükseliş içinde bulunduğundan söz edilebilir. Bu dönem sosyal demokrasi için, demokrasideki çeşitli gelişmelerden sonra, "kapsamlı bir iktidar ve güç kavramında odaklaşan" siyasal ve sosyal demokrasiden sonra ekonomik demokrasinin gündeme geldiği bir dönemdir (Cem, 1998:39-41).

Refah devleti bağlamında Keynesci uygulamalar, geçmişte bir kolaylık görünümündedir. Ancak refah devleti uygulamalarının kendi kendini finansmanında (kaynak yaratmada), ilerleyen aşamalarda, bazı sıkıntılara girilmiştir. Cem'e göre (1998:222-223), sosyal demokrasi aslında, kendini kaynak yaratmada değil, üretimi düzenleyip, planlamada, yeniden dağıtımda ve bazı kilit sektörlerde yer alıp altyapı yatırımlarında kendini kanıtlamıştır. Esasında 1970'li yıllardaki ekonomik ve sosyal problemlerde sınıfta kalan sosyal demokratlar, bunalımlardan çıkış yollarını denemede (kamu harcamalarını kısmak, ücretleri dondurarak enflasyonu frenlemek, özel sektör yatırımlarını teşvik etmek gibi) sağdan farklı davranmamışlardır (Emrealp, 1991:147).

Sosyal demokrasinin su yüzüne çıkan diğer bir sorunu da dayandıkları [çekirdek] tabanın sanayi işçileri olmasına rağmen, iktidara gelmek için çoğunluğun işçilerden oluşmadığı toplumlarda oylarını "çoğunluk" haline getirme mecburiyetidir. Mamafih, bu durum sosyal demokratlar için bir ikilemi de ortaya çıkarır: ya ideolojilerinden ödün verip "ortadaki seçmen"e yönelinecek ya da seçimi gözden çıkaracaklardır. İngiliz İşçi Partisi'nin 1983 seçimlerini kaybetmesini böyle bir sebebe bağlamak mümkündür (Cem, 1998:225-227). "Ortadaki seçmen"e yönelim ise sosyal demokrasiyi sağa doğru çekmesi, işçi sınıfının bölünüp (yabancı, işsiz, kısmî zamanlılar) nitelik değiştirmesi (Cem, 1998:245) gibi açmazlarla karşı karşıya bulunan sosyal demokrasi için "üçüncü yol" ve katılım (insanların mümkün her alan ve düzeyde kendileriyle ilgili karar alımlarına katılmaları) gibi yönelimlerin "sadra şifa" olup olmayacağı önemlidir.

VI. ÜÇÜNCÜ YOL TARTIŞMALARI

Özellikle 1980 sonrası dönemde sağ ile aralarındaki farklılığa vurguları, temel çerçeve olarak "güçlü bir kamu hizmeti sektörü... sanayi ile ortak ekonomik planlama, güçlü bir özgür sendikalar hareketi" olarak belirtip nihayetinde sosyal demokrasinin özünü "sosyal adaletle ekonomik etkinliğin elele yürümesi" (aktaran Emrealp, 1991:155) şekline gelmiştir. Aslında daha önce (Giddens, 2000a:13), sosyalizm ve kapitalizm arasında üçüncü bir sistem arayışı olarak "sağ"dan gelen bir teklif olan

üçüncü yol, günümüzde İngiliz İşçi Partisi'nin resmi ideolojisi (yeni sol) olarak yeniden gündemdedir. Ancak bu kavram genellikle sosyal demokratlar ve sosyalistlerce kullanılmıştır (Giddens, 2000b:35). Almanya'da "yeni orta/yeni merkez" (Saritaş, 2004:233) Fransa'da "yeni denge" şeklinde savunulan bu düşüncenin arkasında sosyalizmin Sovyet pratiğinin çöküşünden sonra, liberalizmin başatlığının ve küreselleşmenin etkisi gibi etkenler vardır (Türk, 2004:131). Sosyal demokrasinin bu teorik zemin değişikliğinde Anthony Giddens ismi ön plandadır. Siyasal çizgi olarak ise, ilk kez Blair ve Schröder'in ortak deklarasyonu ile uluslararası düzeyde yankı bulmuştur (Çingı ve Fincancıoğlu, 2000:50). Dönemsel olarak baktığımızda üçüncü yol, 1990'ların sonlarında sosyal demokrasi içersinde bir yönelim ve bir "kırılma/kopma" (Kamalak, 2004:221) şeklinde ifade edilebilir. Ancak yine Kamalak'a göre (2004:222), ABD'de Bill Clinton deneyimi gözardı edilirse, üçüncü yola sahip çıkan tek sosyal demokrat parti Tony Blair önderliğindeki Britanya İşçi Partisi'dir ve yine O'na göre sosyal demokrasi için bu kavramın genellenmesi yerinde değildir.

Üçüncü yola yapılan eleştirilerle ilgili olarak Giddens (2000a:14), sağdan eleştirildiği zaman sol, soldan eleştirildiği zaman sağ bir kimlik olarak gözüktüğü iddiasını öne çıkarmaktadır. Ancak yine Giddens'a göre üçüncü yol, "sosyal demokratik gelenekler üzerine kurulmuştur ve... yeniden canlandırılmış ve modernize edilmiş sosyal demokrasinin ta kendisidir." Kavramın sınırlarını çizerken dikkatli olmak gerekir. Zira sosyal demokrasinin kendisini bile, sosyalizm ile kapitalizm arasında olmak bakımından, bir üçüncü yol olarak görülmesi söz konusu edilebilmektedir. Hatta "Kürsü Sosyalistleri"ni de üçüncü yol kavramı içersinde görenler vardır (Saritaş, 2006:130). Ayrıca neo-liberalizmden ve onun serbest pazar ve birey gibi kavramlarından etkilenme yönüyle bir üçüncü yoldan bahsediyorsak bunu net olarak 1959 Bad Godesberg Programı'na kadar götürmek mümkündür. Willy Brandt'ın bu programda yer alan şu sözleri dikkate değer: "Gerektiği kadar planlama, olabildiğince rekabet (Kavukçuoğlu, 1997:300)." Üçüncü Yol'un izlerini, dahası, sosyal demokrasinin sınıf kimliği alanını genişletme anlamıyla da (orta sınıflara açılım) Bernstein'a kadar götürebiliriz (Kamalak, 2004:224-227). Bu yönüyle Willy Brandt, Alman sosyal demokrasisindeki dönüşümü ifade ederken üçüncü yol kavramını kullanır. Ancak tüm bu üçüncü yol anlayışları ve adlandırmalarında farklılıklar vardır (Saritaş, 2006:130-131). Bu perspektiften baktığımızda üçüncü yolu 90'ların sonlarında değil sosyal demokrasinin tarihinde aramamız mümkündür.

Giddens'in belirttiği, 80 sonrası dönemde sosyal demokrasinin karşı karşıya kaldığı beş ikilemi şu şekilde özetleyebiliriz: Küreselleşme; bireysellik, sol ve sağ kavramlarının nasıl değerlendirileceği; politik temsil; ekolojik sorunlar (Giddens, 2000b:39). Üçüncü yolun, örneğin "bireyselleşme" süreci ile bunun "tahrip ettiği" geleneksel dayanışma arasındaki ikilemde tercihi "liberal" seçenek olan ilki olacaktır. Fakat yine de liberal vurguda örneğin bir "piyasa toplumu" yerine "piyasa ekonomisi"ni tercih eder. Sosyal adalet, özgürlük, fırsat eşitliği, dayanışma gibi kavramlar sosyal demokrasinin temelini oluşturur. Ama üçüncü yola göre bunlar da günün şartlarına uyarlanmalıdır (Çingı ve Fincancıoğlu, 2000:26-29).

Kahraman (2002:117-118) üçüncü yolu şu şekilde özetlemektedir:

- Sınıf temelli anlayışa karşı merkezin modernleştirilmesi çabasıdır. Otoriteriyenizme karşı çıkış yanında neoliberalizme de mesafe koymaktadır. Buradan bireysel özgürlüğün de kaynakların ortak kullanımı ve sosyal adalet çerçevesinde sağlanabileceği temelinden hareketle sağlanabilir.
- Karma ekonomi anlayışını benimsemesine rağmen, eskisinden farklı olarak güdümlü ve serbest ekonomi arasında bir dengeyi arar.
- Demokrasinin de demokratikleştirilmesi anlayışından hareketle, yerel yönetim, etkin katılım ve sivil toplum kuruluşlarına verilen önemin artırılmasını sağlamaya çalışır.
- Kozmopolit bir ulus oluşturma sürecini (daha açık, kapsayıcı) içerir.
- Refah devleti olgusuna risk ve güvenlik eksenini arasında olduğu gibi bireysel ve kolektif sorumluluk arasında da bir köprü olması gerektiği yönünden bakar.

Üçüncü yol, sosyal demokrasinin yeni bir aşaması olarak görülebileceği gibi (örneğin Giddens), Thatcherizm'e kayma olarak görenler de vardır. Ancak küreselleşmenin "olumsuz" toplumsal etkilerini azaltma yönündeki önlem çabaları, üçüncü yolun oluşumunda önemli aşamaları oluşturur (Çingı ve Fincancıoğlu, 2000:18).

Üçüncü yol, piyasaya yönelik bakışı ve bunun doğurduğu çelişkilerin "merkez sol"un projelerinden uzaklaştırıcı bir nitelikte olduğu (Heywood, 2005:83), izlediği tutarsız ve eklektik politikalar nedeniyle eleştirilir. Hatta üçüncü yolun "vahşi kapitalizm"den bile tehlikeli,

hegemonik bir sürecin uzantısı olarak görenler de vardır. Eleştiriler soldan olduğu gibi sağdan da olabilmektedir. Örneğin üçüncü yolun daha rafine yöntemlerle devletin daha aktif hale getirildiği iddiasında olduğu gibi eleştiriler de vardır (Sarıtaş, 2006:141). Yeni merkez, yeni orta gibi değişik adlandırmalara da sahip olan üçüncü yolu savunan hükümetlerin ABD, Almanya ve İngiltere’de yaşadığı kan kaybı ve yenilgilerin nasıl bir yönelime işaret ettiği henüz net değildir. Ancak şurası bir gerçektir ki, eleştirilere rağmen, sosyal demokrasi içerisinde gelişen küreselleşme bağlamındaki değişimlere karşı geliştirilmiş bir reflekstir.

VII. DEĞERLENDİRME

Aydınlanma ve sanayi devrimiyle birlikte toplumlar, daha önce alışık olmadıkları süreçler içine girmişlerdir. Bu süreçte, insanlığa çözüm vadeden ideolojiler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda sosyal demokrasi, ister Marksizm’den, isterse liberalizmden “esinlensin” sonuçta bir teveccühe mazhar olmuş ve olmaktadır. Ancak zamanla insan ve toplumların değişimi sosyal demokrasiyi de değişikliğe uğratmıştır. İlk önceleri bir “devrim” vurgusundan söz edilebilirse de artık, sosyal demokrasi kapitalizmi sosyalizme dönüştürme amacıyla değil, bilakis kapitalizm içerisinde dönüştürme hareketidir. Bunun gibi, 80 öncesi bir “refah devleti” vurgusu ön plandayken, artık üçüncü yol adı altında küresel değişimlere cevap getirmeye çalışmaktadır. Neticede bütün bunlardan sosyal demokrasiden değişimler karşısındaki reflekslerini öne çıkararak daha “mutlu” bir “bir arada yaşamaya” mükemmel cevaplar veren bir teori diye söz edebileceğimiz gibi; edilgen, eklektik bir duruş diye de söz edilebilir. Nihayetinde sosyal demokrasi, dünya tarihinin son 150 yıllık gerçeğidir.

Doğu Bloku’nun çöküşüyle beraber merkezî kumanda ekonomisi ile Marksist sosyalizmin birlikteliği epeyce sorgulandı. Ancak reformist devlet ve piyasa sosyalizmi perspektifleri, piyasanın değeriyle ilgili görüşlere adapte olabilirlerse de üretmeye çalıştıkları eleştiriler, hâkim muhafazakâr ve liberal çevreler için önemli bir alternatif olarak değerlendirilmektedir (Vincent, 2006:174-175). Marksizm’le olan ideolojik bağlarını daha 19. yüzyılın sonlarında koparan sosyal demokrasi, işçi sınıfı, devletçi planlama ve Keynesyen ekonomi politikası uğraklarından sonra “sınırsız” olmasa da bir piyasa ekonomi anlayışıyla orta sınıfı hedefleyen bir halk partisi konumuna geçmiştir. Her ne kadar liberalizmin kötü bir taklidi (Sarıtaş, 2004:241) olarak eleştirilse de “üçüncü yol”, “yeni merkez” gibi açılımlar ve kendi içindeki tartışmalar diğer siyasal ve sosyal teoriler için “ufuk açıcı” bir öneme sahiptir.

Sosyal demokrasiyi tanımlayabilmede ve sergilemesi gereken durumu öngörebilmekte kimyasındaki temel bileşikleri yakalamak gerekir. Günümüze değin geçirdiği evrelerden sonra sosyal demokrasinin omurgasını oluşturabilecek belirginleşmiş sinir uçlarından söz edebiliriz. Bunun için günümüzde evrensel sosyal demokrasinin şu ilkelerini zihnimizde tutmamız gerekir:

- İnsanın temel hak ve özgürlükleri zemininde yükselen, sosyo-kültürel bir çoğulculuk anlayışına dayalı demokrasi vurgusu.
- Siyasal iktidarın "ceberrutlaşması"nın katılımcı bir demokrasi aracılığıyla dinamik bir süreç içerisinde "devletin demokratikleştirilmeye" aşılmaya çalışılması.
- Özel mülkiyet ve teşebbüsün insan hakkının bir uzantısı olduğu inancıyla beraber, "sermaye karşısında emek taraftarlığı". Ancak nihayetinde, ekonomik bir "eşitleştirme"nin değil, siyasal ve hukuksal bir eşitliğin vurgusu.
- Emek taraftarlığı bağlamında, genel olarak toplumdaki "zayıf" kesimlerin haklarının savunusu ve durumlarının iyileştirilmesi yönündeki bir politika yanlılığı.
- "Sınıraşan" bir barış ve kardeşlik anlayışı. Yani insandan başlayan ve diğer kimlik ve sıfatlardan önce gelen bir hak ve özgürlük tasavvuru.
- İnsanlığın karşılaştığı "yeni" sorunlar (çevre, kadın, eşcinsellik gibi yeni sosyal hareketler) karşısında özgürlük, eşitlik ve adalet ekseninde "proaktif" çözümler üretmeye çalışmak.
- Devletin finansmanında ve sosyal müdahalelerinde temel hak ve özgürlükler yanında zayıf sosyal kesimleri gözetken bir sosyal adalet vurgusu.

Önümüzdeki yakın zaman içerisinde "demokratik" dış müdahaleler, ekonomik durgunluk, çevre sorunları ve ekolojik hareketler, yeni toplumsal hareketler gibi gerçekler karşısında takınacağı tavırlar yanında, Türkiye gibi ülkelerde "sivil demokrasi"ye yapacağı vurgu, merkezin şekillendirmeye çalıştığı siyasetin karşısında, toplum merkezli bir yöne ağırlığını koymaya çalışması gibi "sınavlar" sosyal demokrasinin aşması ve hazırlıklı olması gereken engellerdir. Batıda ciddi ağırlığı bulunan böyle bir hareketin yönelimi gerçekten geneli etkileyebilecek kapasitedir.

KAYNAKÇA

- ATEŞ**, Toktamış (1995). *Demokrasi: Kavram, Tarihi Süreç, İlkeler*. İstanbul: Der Yayınevi.
- BORA**, Tanıl (2004). *Almanya’da Sosyal Demokrasinin Doğuşu (1848-1913)*. İstanbul: SODEV Yayınları.
- CEM**, İsmail (1998). *Sosyal Demokrasi Ya Da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir*. İstanbul: Can Yayınları, 7. Baskı.
- ÇINGİ**, Aydın ve Yurdakul FİNCANCIOĞLU (2000). *Sosyal demokraside Arayışlar: 3. Yol Nereye?* Ankara: SODEV Yayınları.
- DİLAN**, Hasan (1995). *Sosyal Demokrasi ve CHP*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Emrealp**, Sadun (1991). *Sosyal Demokrasiden Sosyal Demokrasiye*. İstanbul: Afa Yayınları.
- FEJTÖ**, François (1989). *Herşeye Rağmen Sosyal Demokrasi*. Çev. Turan GÜNEŞ ve Nermin GÜNEŞ, Ankara: V Yayınları.
- FİNCANCIOĞLU**, Yurdakul (1993). *Günümüzde Sosyal Demokrasi*. İstanbul: TÜSES Yayınları.
- GIDDENS**, Anthony (2000a). “Üçüncü Yol Politikaları”, M. C. YALÇINTAŞ, *Üçüncü Yol Arayışları ve Türkiye: Siyaset Küreselleşiyor Mu?* İstanbul: Büke Yayınları, ss.13-18.
- GIDDENS**, Anthony (2000b). *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*. Çev. M. ÖZAY, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- GÖZE**, Ayferi (1998). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları, 8. Baskı.
- HEYWOOD**, Andrew (2007). *Siyasî İdeolojiler*. Çev. A. Kemal Bayram vd., Ankara: Liberte Yayınları.
- HODGSON**, Geoff (1988). *Sosyalizm ve Parlamenter Demokrasi*. Çev. Ahmet Demirel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı.
- JOLL**, James (2002). *II. Enternasyonal*. Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- KAHRAMAN**, Hasan Bülent (2002). *Sosyal Demokrasi Düşüncesi ve Türkiye Pratiği*. İstanbul: SODEV Yayınları.
- KAMALAK**, İhsan (2004). “Üçüncü Yol ve Demokrasi”, *Doğu Batı*, Yıl:8, Sayı:30, ss. 221-235.
- KAPANİ**, Münici (1997). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 9. Baskı.

- KAVUKÇUOĞLU, Deniz (1997). *Karl Marx'tan Günümüze Almanya'da Sosyal Demokrasi*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- KIŞLALI, Ahmet Taner (1995). *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Ankara: İmge Yayınları, 3. Baskı.
- LINDBECK, Asar (1985). *Piyasa Ekonomisi ve Demokrasi*. Çev. Şahin Alpay, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- ÖZDALGA, Haluk (2001). *Sosyal Demokrasinin Kuruluşu*. Ankara: İmge Yayınları, 2. Baskı.
- SARICA, Murat (1999). *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 8. Baskı.
- SARITAŞ, İbrahim (2004). "Alman Sosyal Demokrasisi ve Yeni Merkez", *Liberal Düşünce*, Yıl: 9, Sayı: 36, ss. 227-242.
- SARITAŞ, İbrahim (2006). *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*. Ankara: Orion Yayınları.
- SCHMIDT, Manfred G. (2001). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. Çev. M. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları.
- TÜRK, H. Bahadır (2004). "İdeoloji", Mümtaz'er Türköne (Ed.), *Siyaset*. Ankara: Lotus Yayınları, ss.105-145.
- VASSINE, V., S. GRIBANOV VE I. OUNDASSYNOV (1974). *Bilimsel Sosyalizm ve Sosyal Demokrasi*. Çev. Erol Yahyalı, İstanbul: Bilim Yayınları.
- VINCENT, Andrew (2006). *Modern Politik İdeolojiler*. Çev. Arzu Tüfekçi, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- YAYLA, Atilla (2002). *Siyaset Teorisine Giriş*. Ankara: Liberte Yayınları, 2. Baskı.
- YILMAZ, Aytekin (2001). *Çağdaş Siyasi Akımlar: Modern Demokraside Yeni Arayışlar*. Ankara: Vadi Yayınları.